

حوزه علمیه ریحانه النبی

اراک

عنوان:

بررسی آثار فردی و اجتماعی شح نفس و راه درمان آن از منظر آیات و روایات

استاد راهنما:

سرکار خانم مریم صالحی

پژوهشگر:

زینب نبیونی

بهار ۱۴۰۴

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل و تبیین مفهوم «شح نفس» در متون دینی اسلامی و شناسایی تأثیرات فردی و اجتماعی این رذیله اخلاقی انجام شده است. با استناد به حدیث ثقلین و روایات متواتر شیعه و اهل سنت، منابع معرفتی اصلی در این حوزه معرفی شده‌اند. شح نفس در آموزه‌های به عنوان یک رذیله روانی و اخلاقی، مانعی جدی در مسیر کمال انسانی و تزکیه نفس شناخته می‌شود که علاوه بر آثار مخرب فردی، زمینه‌ساز اختلالات ساختاری در روابط اجتماعی و تضعیف انسجام جمعی است. این مطالعه با بهره‌گیری از روش توصیفی که به صورت کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است، مصادیق و ابعاد شح نفس را در متون دینی استخراج و دسته‌بندی کرده و تأثیرات روان‌شناختی، اجتماعی و اخلاقی آن را بررسی نموده است. در پایان، راهکارهایی مبتنی بر آموزه‌های قرآن و سنت برای درمان شح نفس ارائه شده که می‌تواند در ارتقای سلامت معنوی فرد و تحقق جامعه‌ای اسلامی و اخلاق‌مدار، موثر باشد.

کلید واژه‌ها: شح نفس، قرآن کریم، روایات، آثار فردی و اجتماعی، راهکار درمان

مقدمه

برای ورود به هر حیطه‌ای دانستن اصول و مجهز نمودن خود به ملزومات آن شرط است. وارد شدن به جلگه عبودیت و بندگی نیز لوازمی دارد، باید دانست مداومت بر کدام امور یا ترک کدام افعال و رذایل انسان را در مسیر رسیدن به سرمنزله مقصود یاری می‌رسانند. طبق حدیث ثقلین، از روایات متواتر شیعه و اهل تسنن، کسب آگاهی در این زمینه از دو طریق تمسک به کتاب خدا و سنت رسول او و اهل بیت پیامبرش می‌باشد. قرآن کریم در کنار عقاید و احکامی که بیان می‌دارد، مسایل اخلاقی نابی را نیز به ما یادآوری می‌کند که عمل به آنها در کنار رعایت احکام و تقویت پایه های عقیدتی انسان را به صلاح و نور خواهد رساند.

در میان معارف اخلاقی قرآن واژه شح نفس به چشم می‌خورد که بیانگر صفتی قبیح در نفس انسانیست و از اهمیت این موضوع همین بس که در آیات و روایات بسیاری تاکید میشود برای رسیدن به مقام فلاح، لازم است از این رذیله به جد اجتناب شود. بنابراین محقق در تلاش است مصادیق شح نفس در آیات و روایات را روشن، تاثیرات فردی و اجتماعی آن را به روش کتابخانه‌ای بررسی نموده و در نهایت راههایی برای رهایی از این رذیله و تزکیه نفوس ارائه نماید.

۱- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک بهتر موضوع مقاله، مفهوم کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی بیان خواهد شد.

۱-۱- مفهوم شح

۱-۱-۱ تعریف لغوی:

«شَحَّ» به معنای بخل شدید و بازداشتن همراه با حرص، تفسیر شده است، چنان که ابن فارس می‌گوید: الشَّيْنُ وَ الْحَاءُ، الْأَصْلُ فِيهِ الْمَنْعُ، ثُمَّ يَكُونُ مَنَعًا مَعَ حِرْصٍ. مِنْ ذَلِكَ الشَّحُّ وَ هُوَ الْبُخْلُ مَعَ حِرْصٍ. (ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۷۸، ماده «بخل»). شین و حا (شَحَّ): اصل در این واژه، بازداشتن است، و بعدها در بازداشتن همراه با حرص، به کار برده شده است. از همین روست که شَحَّ، همان بخل آزمندانه است.

نیز راغب می‌گوید: الشَّحُّ: بُخْلٌ مَعَ حِرْصٍ، وَ ذَلِكَ فِيمَا كَانَ عَادَةً. (راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ص ۴۴۶، ماده «بخل»). شَحَّ، بخل همراه با حرص است، و این، در جایی است که عادت شده باشد.

ابن اثیر نیز می‌گوید: الشَّحُّ: أَشَدُّ الْبُخْلِ، وَ هُوَ أَبْلَغُ؛ فِي الْمَنْعِ مِنَ الْبُخْلِ. (ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهاية فی غریب الحديث و الاثر، ج ۲، ص ۴۴۸، ماده «بخل»). شَحَّ، بخل شدید است و در خودداری از بخشیدن، رساتر از بخل است.

شیخ طوسی و علامه طبرسی اصل و حقیقت «بخل» را دشواری در بخشش دانسته (طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۹۶) (طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ج ۳، ص ۷۳). و شَحَّ را نیز مانند

آن می‌دانند. (طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۹۶). (طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ج ۳، ص ۷۳)

۲-۱-۱ تعریف اصطلاحی:

در حدیثی می‌خوانیم که امام صادق (علیه‌السلام) به یکی از یاران خود فرمود: «أَتَدْرِي مَا الشَّحِيحُ» آیا می‌دانی «شحیح» چیست؟

او در جواب عرض کرد: «هُوَ الْبَخِيلُ» منظور بخیل است.

امام فرمود: «الشَّحُّ أَشَدُّ مِنَ الْبُخْلِ، إِنَّ الْبَخِيلَ يَبْخُلُ بِمَا فِي يَدِهِ وَ الشَّحِيحُ يَشُحُّ بِمَا فِي أَيْدِي النَّاسِ وَ عَلَى مَا فِي يَدِهِ حَتَّى لَا يَرَى فِي أَيْدِي النَّاسِ شَيْئاً إِلَّا تَمَنُّ أَنْ يَكُونَ لَهُ بِالْحِلِّ وَ الْحَرَامِ وَ لَا يَقْنَعُ بِمَا رَزَقَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ». (محمدری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۲، ص ۱۴۱۶). (مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۲۳، ص ۵۲۰).

«شُح» (و تنگ‌چشمی) از بخل (و فشرده‌دستی) شدیدتر است، بخیل کسی است که به آنچه خود دارد بخل می‌ورزد، اما (شحیح) و تنگ‌چشم هم به مال مردم و هم به مال خودش بخل می‌ورزد.

تا جایی که هرچه دست مردم می‌بیند آرزو می‌کند که، به حلال یا حرام از آن او باشد، از آنچه خدا روزیش کرده نه سیر می‌شود و نه سود می‌برد.

از امام حسن مجتبی (علیه‌السلام) پرسیده شد معنای (شُح) چیست؟

فرمود: «آنچه را در دست خود بینی مایه شرف پنداری و آنچه را اتفاق کنی تلف شده بشماري.» (ابن شعبه حرانی، حسن، تحف العقول، بیروت، ص ۲۲۵).

امام علی (علیه‌السلام) فرمود:

«إِيَّاكَ وَ الشَّحُّ فَإِنَّهُ جِلْبَابُ الْمَسْكَنَةِ وَ زَمَامٌ يَقَادُ بِهِ إِلَى كُلِّ دَنَاءَةٍ؛ (تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم، چاپ دانشگاه، ج ۱، ص ۱۶۷). از تنگ‌چشمی و بخل بپرهیز، زیرا این صفت آدمی را به خواری و ذلت می‌کشاند و افساری است که انسان را به سوی تمام بدی‌ها و پستی سوق می‌دهد.»

آنچه از روایات استفاده می‌شود، گاهی وسعت صفت زشت بخل محدود می‌شود به خود و خانواده انسان، و گاهی این صفت با حرص و سیری‌ناپذیری همراه می‌گردد، یعنی نه تنها خود خیر نمی‌رساند، بلکه از نیکی دیگران نیز رنج می‌برد و در عذاب است.

(سوره حشر، آیه ۹)

گفتیم «یوق» فعل مجهول از «وقایه» است و دلالت بر حفظ و پیشگیری دارد. پس قرآن کریم نجات از شح را به یک فرایند درونی و ایمانی وابسته می‌داند.

امیرالمومنین (علیه‌السلام) می‌فرماید:

«الشَّحُّ يُفْسِدُ الدِّينَ، وَيُعِيبُ النَّفْسَ»

(نهج‌البلاغه، حکمت ۲۱۹)

شح هم دین را فاسد می‌کند و هم شخصیت انسان را لکه‌دار می‌سازد. در نتیجه، علاج آن در بازسازی بنیان ایمان است.

۲-۴ صدقه و انفاق:

یکی از راهکارهای کلیدی قرآن برای درمان شح نفس، انفاق در راه خداست.

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا

(توبه، ۱۰۳)

«از اموالشان زکاتی دریافت کن که به سبب آن [نفوس و اموالشان را] پاک می‌کنی و آنان را رشد و تکامل می‌کنی.»

صدقه تطهیر از آلودگی‌هاست و یکی از مهم‌ترین آلودگی‌های نفس، شح است. با انفاق، انسان تعلقات مادی خود را می‌کاهد و نفس را تمرین می‌دهد تا رها شود.

امام صادق (علیه‌السلام) در این باره می‌فرماید:

«دَاوُوا أَمْرَاضَكُمْ بِالصَّدَقَةِ، وَادْفَعُوا الْبَلَاءَ بِالْدُّعَاءِ»

(الکافی، ج ۲، ص ۱۱۰)

«بیمارانتان را با دادن صدقه درمان کنید، بلا را با دعا دفع کنید.»

صدقه نه فقط شفای بیماری جسمی، بلکه داروی بیماری‌های روحی همچون شحّ نفس است.

۳-۴ مراقبه و محاسبه نفس:

در روایات اخلاقی اهل بیت، مراقبه و محاسبه نفس به عنوان درمان غرائز منفی معرفی شده است.

چنانچه امام کاظم (علیه السلام) می‌فرمایند:

«لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يُحَاسِبْ نَفْسَهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ، فَإِنْ عَمِلَ خَيْرًا اسْتَزَادَ، وَإِنْ عَمِلَ شَرًّا اسْتَعْفَرَ اللَّهَ وَتَابَ إِلَيْهِ»

(تحف العقول، ص ۴۵۵)

شحّ نفس غالباً از عدم توجه به عملکرد و انگیزه‌های درونی ناشی می‌شود. محاسبه نفس موجب بیداری وجدان و کنترل شهوات می‌شود.

۴-۴ ذکر معاد و توجه به حساب رسی الهی:

قرآن بارها ریشه حب دنیا و شحّ را غفلت از آخرت می‌داند.

فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ وَاتَّقَى، وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى، فَسَنِيَرُهُ لِلْيُسْرَى ۝

(لیل، ۵-۷)

کسی که به پاداش‌های اخروی (الحسنی) ایمان دارد، راحت‌تر می‌بخشد. بنابراین، یاد معاد، بازدارنده‌ی قوی در برابر بخل و شح است.

طبق روایتی از حضرت رسول (صل الله علیه و آله و سلم) نقل شده که می‌فرماید:

«كُفِيَ بِالْمَوْتِ وَاعْظًا يَا أَبَا ذَرٍّ»

(نهج الفصاحه، ح ۶۹۲)

مرگ بهترین پنددهنده است؛ زیرا انسان را از وابستگی به مال و دنیا آزاد می‌کند.

۵-۴ سلوک عملی و مجاهدت با نفس:

از امیرالمومنین نقل شده که فرمودند:

«إِنَّ أَقْوَى النَّاسِ مَنْ قَوَّى عَلَى نَفْسِهِ»

(غرر الحکم، ح ۳۳۷۹)

«همانا قوی ترین مردم کسی است که بر نفس خویش فائق آید.»

درمان شحّ نفس تنها با آموزش فکری ممکن نیست، بلکه نیازمند مجاهدت مستمر است. تمرین عملی انفاق، ایثار و ساده‌زیستی از مصادیق آن است.

۴-۶ توسل به اهل بیت و طلب توفیق از خداوند:

در دعای مکارم الاخلاق امام سجّاد (علیه السلام) آمده:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ اكْفِنِي مَا يَشْغَلُنِي الْإِهْتِمَامُ بِهِ، وَ اسْتَعْمِلْنِي بِمَا تَسْأَلُنِي غَدًا عَنْهُ»

(صحیفه سجّادیه، دعای ۲۰)

«خدایا! بر محمد و خاندانش درود فرست و مرا از آنچه پرداختن به آن، مرا به خود مشغول می‌سازد، کفایت کن و در آنچه فردا از من بازخواست خواهی کرد، به کارم گیر.»

شحّ نفس از تمرکز افراطی بر مسائل مادی ناشی می‌شود. درخواست کمک از خدا برای دور شدن از این اشتغالات و پرداختن به آنچه فردا درباره‌اش سؤال خواهد شد، درمانی موثر است.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های این پژوهش، شح نفس به‌عنوان یکی از رذایل مهم اخلاقی در قرآن و روایات، مانعی جدی در مسیر تکامل انسان و دستیابی به‌مراتب عالی ایمان و اخلاق محسوب می‌شود. آموزه‌های اسلامی، شح نفس را عامل بسیاری از اختلالات روان‌شناختی فردی همچون اضطراب، حسادت، حرص و بخل و نیز زمینه‌ساز ناهنجاری‌های اجتماعی از جمله قطع رحم، تضعیف همبستگی اجتماعی، کینه‌توزی و گسترش فقر و بی‌عدالتی معرفی می‌کنند.

تحلیل متون دینی نشان داد که ریشه این رذيله، ضعف ایمان و غفلت از حقیقت ربوبی و توحید افعالی خداوند است؛ به‌گونه‌ای که انسان گرفتار شح نفس، هستی را محدود به امکانات مادی دانسته و با فقدان باور به رزاقیت الهی، دچار حرص و انحصارطلبی می‌شود.

از سوی دیگر، قرآن کریم و روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) برای درمان شح نفس، راهکارهایی بنیادین ارائه کرده‌اند؛ از جمله تقویت یقین به وعده‌های الهی، تمرین انفاق و ایثار حتی به‌صورت تدریجی، توجه به معاد و حسابرسی اخروی، و مراقبت دائمی قلب از تعلقات دنیوی.

بنابراین، می‌توان گفت دستیابی به سلامت روانی، اجتماعی و اخلاقی در جامعه اسلامی، بدون تربیت انسان‌هایی رهاشده از شح نفس ممکن نیست؛ چرا که این رذيله، بنیان بسیاری از فضایل اخلاقی و اجتماعی را تضعیف می‌کند. تحقق چنین جامعه‌ای در گرو احیای آموزه‌های قرآنی و سیره معصومان (علیهم‌السلام) در زمینه تهذیب نفس و پرورش روحیه کرامت و سخاوت است.

*قرآن

۱. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحه، نشر نگاه، تهران، ۱۳۸۸.
۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد. غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ ش.
۳. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، نشر جامعه مدرسين، قم، ۱۴۰۴ ق.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۰۹ ق.
۵. حویزی، عبد علی بن جمعه. نور الثقلین. قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات الفاظ القرآن. قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ق.
۷. ری شهری، محمد محمدی. میزان الحکمه. قم: دارالحديث، ۱۳۷۵ ش.
۸. شیخ طوسی، محمد بن حسن. التبیان فی تفسیر القرآن. قم: مکتبه العلامه الطباطبایي، ۱۴۰۹ ق.
۹. شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، دارالهجره، قم، بی تا.
۱۰. طباطبایي، محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: نشر ناصری، ۱۳۷۲ ش.
۱۲. قرآن کریم، ترجمه ایت الله مکارم شیرازی، نشر دارالقرآن، قم، ۱۴۰۲ ق.
۱۳. قرائتی، محسن. تفسیر نور. قم: مرکز فرهنگی درس های از قرآن، ۱۳۷۲ ش.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۱۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۱۶. محمد بن محمد رضا قمی. کنز الدقائق و بحر الغرائب. قم: مؤسسه کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۲ ق.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴.